

Urszula Gajewska

Uniwersytet Rzeszowski

**METATEKSTOWE SYGNALIZATORY TEMATU
ROZWAŻAŃ W ENCYKLIKACH JANA PAWŁA II**

Kategorii metatekstu, nierozzerwalnie związanej z teorią tekstu, a ostatnio także z genologią lingwistyczną, obejmującej swoim zasięgiem wiele bardzo różnorodnych zjawisk językowych, w ciągu ostatnich czterdziestu lat poświęcono szereg opracowań. Tym niezmiernie interesującym, a zarazem bardzo kontrowersyjnym zagadnieniem zajmowali się między innymi: A. Wierzbicka, autorka pierwszej w polskim językoznawstwie próby całościowego spojrzenia na kwestię metatekstu [1971], M. Grochowski [1983], W. Maciejewski [1983], S. Mikołajczak [1991], M. Kawka [1990], K. Ożóg [1990], A. Duszak [1998], A. Starzec [1999], B. Witosz [2001], U. Gajewska [2004], Z. Czapiga [2008], J. Labocha [2008], A. Charciarek [2010], D. Piekarczyk [2013].

W literaturze językoznawczej metatekst definiowany jest jako: „wypowiedź o wypowiedzi, komentarz do niej” [Wierzbicka 1971: 106], „wyrażenia, które organizują proces przekazu komunikatu językowego albo, odnosząc się do jakiejś części tekstu mówionego, mogą coś o niej orzekać jako o swoistym bycie (przedmiotowym)” [Ożóg 1990], „wypowiedź, której tematem jest sam tekst, typ predykcji, który przewija się w całym toku komunikatu językowego, stanowiąc komentarz do tekstu zorientowanego przedmiotowo, spajając go i wyznaczając jego punkty graniczne” [Do-brzyńska 1978, 1993]. Jednostki tak definiowanego metatekstu w pracach językoznawczych nazywane są: *metaorganizatorami* [Wierzbicka 1971], *metatekstyzmami* [Mikołajczak 1991], *wyrażeniami metatekstowymi*, *operatorami metatekstowymi* [Ożóg 1990], *uwagami*, *wstawkami metatekstowymi* [Starzec 1999], *metatekstemami* [Gajewska 2004].

Przegląd stanowisk badawczych dotyczących kategorii metatekstu upoważnia do stwierdzenia, że jest to pojęcie niejednoznaczne, nieostre, rozmyte. Nie ma ściśle wyznaczonych granic¹. Bywa odnoszone do róż-

¹ B. Witosz [2005: 84] stwierdza, że kategoria metatekstu, podobnie jak i inne pojęcia związane z tekstem, stwarza dziś przede wszystkim trudności związane z wyznaczeniem

nych pod względem formalnym elementów: do wyrazu, wyrażenia, zdania, fragmentu tekstu czy tekstu jako typu i jego struktury abstrakcyjnej [por. Dobrzyńska 1993: 18]. Oprócz środków leksykalno-składniowych funkcję metatekstową mogą pełnić także składniki tekstu związane z jego postacią fizyczną: w wypowiedzi mówionej sygnały akustyczne, w pisanej graficzno-typograficzne [zob. Witosz 2001: 75]. „Kryterium, które pozwala zamknąć w jednym zbiorze elementy tak różnorodne – pisze B. Witosz – stanowi przypisana im wszystkim wspólna funkcja – sterowanie interpretacją wypowiedzi” [Witosz 2001: 75].

Wszyscy badacze [por. np. Starzec 1999; Gajewska 2004; Witosz 2005; Labocha 2008] zgodnie podkreślają spójnościową rolę elementów metatekstowych w wypowiedzi. Sprowadza się ona przede wszystkim do wyznaczania ramy tekstu (jego początku i końca) i do organizacji (formalnej i problemowej) jego wewnętrznej przestrzeni. Element metatekstowy wprowadza temat, sygnalizuje jego zmianę, informuje o charakterze mających nastąpić rozważań, o ich kontynuacji lub zakończeniu. Metatekst pełni więc wobec tekstu głównego funkcję służebną, pomocniczą, ma ułatwić jego kodowanie i dekodowanie, wpływać na jego spójność i przejrzystość².

W badaniach dotyczących omawianej kategorii za bezdyskusyjne uznano stwierdzenie, że w wypowiedzi metatekstowej ujawnia się podmiot jako nadawca i kreator tekstu [zob. Witosz 2001: 76]. Sytuacja taka jest widoczna szczególnie mocno w partiach granicznych (w tytule, wstępie, spisie treści, przypisach), zwanych *metatekstem zewnętrznym* lub *paratekstem*.

Wiele kontrowersji wśród językoznawców budzi problem wzajemnych relacji między metatekstem a modalnością, metatekstem a wartościowaniem i wreszcie metatekstem a pragmatyką. Łączenie modalności (głównie epistemicznej) z metatekstem widoczne jest na przykład w pracach K. Ozoga [1990]; A. Starzec [1999]; U. Gajewskiej [2004]. Wyrażenia metatekstowe wartościujące wyróżniają w swych opracowaniach W. Maciejewski [1983: 183–185]; K. Ożóg [1990: 107–121]; A. Starzec [1999: 87–89]; U. Gajewska [2004: 220–244]. Coraz częściej postuluje się, aby problem metatekstu sytuować także w obrębie badań pragmalingwistycznych [zob. np. Kawka 1990: 27–28; Maciejewski 1983: 172; Gajewska 2004: 27–28].

Uznając, że metatekst jest najbardziej podstawowym mechanizmem spójności logiczno-treściowej i pragmatycznej, jest tym elementem wypowiedzi, w którym najbardziej eksplicytnie wyrażona jest intencja nadawcy i jego zamiar komuni-

jej granic, ponieważ wraz z rozwojem tekstologii lingwistycznej i rozszerzaniem się pojęcia tekstu (od tekstu jako skończonej linearnej struktury werbalnej do dyskursu jako zdarzenia komunikacyjnego) rozszerzaniu ulegają również zakresy pojęć z nim związanych. Dodatkowym utrudnieniem jest nieustabilizowany uzus nazewniczy. Na ugruntowany w polskiej literaturze naukowej, wprowadzony przez A. Wierzbicką [1971] podział wypowiedzi na jej część przedmiotową i metatekstową (tekst o tekście), nałożyła się typologia Gerarda Genette’a [Genette 1992], wywodząca się z odmiennej tradycji nazewniczej i inaczej wyznaczająca zakresy wyrażań okalających tekst.

² O służebnej i fakultatywnej roli metatekstu pisze A. Wilkoń [2002: 95–98].

kacyjny. Wyrażenia metatekstowe stanowią autorski komentarz do zawartości przedmiotowej wypowiedzi, do jej struktury, swoistą i specyficzną instrukcję efektywnego korzystania z tekstu. Im precyzyjniejszy i dokładniejszy jest ten komentarz, tym łatwiejszy jest odbiór złożonej intelektualnie treści. Operatory metatekstowe tworzą więc układ sterujący odbiorem tekstu, jego recepcją. Definiując zjawisko, należy powiedzieć, że metatekst to kategoria tekstowa silnie nacechowana pragmatycznie, to element naddany tekstu, funkcjonujący z woli nadawcy w jego drugiej linii, równoległej do linii tekstu przedmiotowego, informujący o sposobie organizacji tekstu lub będący swoistym, szeroko pojętym komentarzem do zawartości głównej wypowiedzi. Komentarz ten może przyjąć formę szczegółowej informacji o strukturze problemowej wypowiedzi lub może być interpretacją (oceną, wartościowaniem, charakterystyką prawdziwościową zawartości semantycznej tekstu głównego). Taki komentarz jest dla nadawcy sposobem oddziaływania na odbiorcę w celu osiągnięcia zamierzonego efektu komunikacyjnego [por. Gajewska 2004: 29–30].

Głównym celem niniejszego artykułu jest prezentacja i funkcjonalna analiza eksplicytnych formuł metatekstowych wprowadzających temat rozważań w encyklikach Jana Pawła II. Nie będą więc przedmiotem opisu na przykład tytuły, podtytuły czy śródtytuły, które, co prawda, pełnią funkcję metatekstową – zawierają informacje o tematyce mającej nastąpić wypowiedzi, ale są metatekstem implícytym. Warto może w tym miejscu jedynie wspomnieć, że w badanych dokumentach kościelnych wszelkiego rodzaju tytuły, tworzące hierarchiczną kilkustopniową strukturę, silnie eksponują temat rozpoczynanych właśnie rozważań, precyzyjnie go formułując i zapowiadając. Często zaobserwować można ważny ze względów komunikacyjno-perswazyjnych zabieg tekstotwórczy polegający na powtórzeniu w identycznym brzmieniu tematu w bezpośrednim linearnie sąsiedztwie tytułu – w zdaniu inicjalnym rozpoczynanego lub w zdaniach finalnych kończonego komponentu treściowo-kompozycyjnego: rozdziału, podrozdziału czy punktu, np.:

PIERWSZEŃSTWO PRACY [tytuł punktu]

Wobec współczesnej rzeczywistości, w której strukturę wpisało się głęboko tyle konfliktów spowodowanych przez człowieka i w której środki techniczne – owoc ludzkiej pracy – grają rolę pierwszoplanową (wchodzi tu w grę także perspektywa kataklizmu o wymiarach światowych w wypadku wojny przy użyciu środków techniczno-nuklearnych o niewyobrażalnych wręcz możliwościach zniszczenia), należy przede wszystkim przypomnieć zasadę, której Kościół stale nauczał. Jest to *zasada pierwszeństwa „pracy” przed „kapitałem”* (LE, 12) [zdanie inicjalne punktu].

Jak wcześniej wspomniano, materiał do badań, których wyniki prezentowane są w niniejszym artykule, zaczerpnięty został z wszystkich czternastu encyklik Jana Pawła II. Warto przypomnieć, że encyklika, obok adhortacji, konstytucji apostolskiej i bulli, należy do grupy uroczystych aktów Stolicy Apostolskiej, a więc dokumentów zawierających autorytatywne, co nie znaczy „definitywne”, czyli dogmatyczne, decyzje, podjęte w sprawach dużej wagi, dotyczące wiary, moralno-

ści oraz dyscypliny kościelnej. Jako narzędzie przepowiadania i nauczania służy utrzymaniu w Kościele jedności wiary i przekonań, wyjaśnianiu kwestii spornych i wskazywaniu właściwego kierunku rozwoju doktryny chrześcijańskiej [por. Bartel 1969: 9–17; Zięba b.d.w.: VI–VII]. Najczęściej wstępne redakcje tych oficjalnych dokumentów kościelnych na polecenie papieża przygotowywane są przez zespoły ekspertów, pomimo to zaliczane są do osobistych pism następców świętego Piotra. W tej kwestii Jan Paweł II jest wyjątkiem. Jak pisze ks. A. Boniecki [2003: 6], nie ma wątpliwości, że zasadniczy zrąb każdej encykliki wychodzi bezpośrednio spod pióra polskiego Papieża³.

Z genologicznego punktu widzenia encyklika stanowi bardzo specyficzny i złożony gatunek języka religijnego. Inicjalne i finalne elementy tej papieskiej wypowiedzi noszą wyraźne znamiona gatunkowe listu apostolskiego. W ich obręb wkomponowane są gatunki kultowe: modlitwa i błogosławieństwo. Część zasadnicza encyklik Jana Pawła II to kontaminacja naukowej rozprawy teologiczno-filozoficznej (jako gatunku dominującego), katechezy i kazania. Można więc genologicznie określić encyklikę jako naukowo-kaznodziejską katechezę w formie listu [por. Ceglińska 2001: 197]. Język tego gatunku to język kultu i doktryny [por. Wierusz-Kowalski 1973: 9; Makuchowska 1998: 22–23], połączenie języka naukowego, katechetycznego, homiletycznego i stricte kultowego.

Jak wykazują badania, encykliki Jana Pawła II to teksty silnie zintelektualizowane, cechujące się wysokim stopniem spójności formalnej i logiczno-treściowej. Jest ona osiągnięta w znacznej mierze dzięki zabiegom metatekstotwórczym. Zrozumiałość, przejrzystość, dialogowość i komunikatywność tych oficjalnych dokumentów kościelnych jest efektem obecności w tkance tekstu licznych, zróżnicowanych formalnie i funkcjonalnie formuł metatekstowych. Komentują i strukturyzują one papieską wypowiedź, wydzielając i identyfikując jej znaczeniowo-kompozycyjne komponenty.

W ramie inicjalnej i finalnej dla przykładu wyróżnić można metateksty o funkcji fatycznej (skonwencjonalizowane zwroty adresatywne), zdanie inicjalne zawierające tytuł encykliki, formuły odsyłające do dotychczasowego dorobku nauczycielskiej działalności Kościoła, pełniące funkcję wskaźnika relacji intertekstualnych, formuły sygnalizujące główny problem rozważań, formuły wprowadzające główny cel rozważań, formuły wprowadzające informacje na temat genezy ency-

³ Ks. A. Boniecki [2003: 6] wspomina: „Pierwsza encyklika Jana Pawła II *Redemptor Hominis* wywołała konsternację wśród wytrawnych watykanistów, a także – być może – w samym Watykanie. [...] kiedy w listopadzie 1979 roku przybyłem do Rzymu, to wrażenie wśród nich jeszcze trwało. Mówili: encyklik nikt nigdy w ten sposób nie pisał, to chyba jakiś wasz polski styl myślenia. Rzecz w tym, że encykliki tego Papieża są bardzo «autorskie»”. Wyróżnia je, jak stwierdza A. Ceglińska [2000], emocjonalne nacechowanie, perswazyjność, zrozumiałość, komunikatywność, dialogowość i często bardzo osobisty ton wypowiedzi. Co ciekawe, Jan Paweł II jako pierwszy biskup Rzymu rezygnuje np. z tradycyjnej formy *pluralis maiestaticus*. W ten sposób język jego pism wpisuje się w nurt odnowy Kościoła, do której wzywał Sobór Watykański II.

klik, formuły apelatywne, formuły sygnalizujące koniec rozważań, wyodrębniające modlitwę, refleksje Maryjne i błogosławieństwo, formułę lokalizującą.

W obrębie komponentu głównego encyklik, mającego kształt traktatu filozoficzno-teologicznego, a więc składającego się w głównej mierze z partii argumentacyjno-eksplikacyjnych, metatekstowy usytuowane w miejscach strategicznych ujawniają i uwydatniają strukturę problemową, wskazują na istotne momenty w przebiegu rozumowania i argumentacji: wprowadzają tematy/argumenty/problemy cząstkowe, sygnalizują wnioskowanie, wyjaśnienie, egzemplifikację czy podsumowanie.

Jak wspomniano wcześniej, głównym celem artykułu jest analiza formuł metatekstowych sygnalizujących temat rozważań. Rozpocznemy ją od przeglądu metatekstów funkcjonujących w ramie inicjalnej tekstu, by potem przejść do opisu metaoperatorów obecnych w wewnętrznej przestrzeni tekstu encyklik Jana Pawła II.

1. Sygnalizatory tematu w ramie inicjalnej

1.1. Każdą encyklikę poprzedza arenga⁴, czyli uroczysta formuła umieszczana na początku ważnych dokumentów. Metatekstowy status tej specyficznej preambuły nie budzi wątpliwości. Skupia ona w sobie jak w soczewce funkcje typowe dla tytułu i wstępu. Jej obligatoryjnymi elementami składowymi są:

- nazwa gatunkowa – ENCYKLIKA⁵ – określającą charakter i rodzaj mającego nastąpić tekstu;
- tytuł encykliki w języku łacińskim, np. LABOREM EXERCENS;
- człon nazywający nadawcę – OJCA ŚWIĘTEGO JANA PAWŁA II.

Fakultatywnie w obrębie omawianej formuły mogą pojawić się informacje o odbiorcy, np. W KTÓREJ ZWRACA SIĘ ON DO CZCIGODNYCH BRACI W BISKUPSTWIE, DO KAPŁANÓW, DO RODZIN ZAKONNYCH, DO DROGICH SYNÓW I CÓREK KOŚCIOŁA ORAZ DO WSZYSTKICH LUDZI DOBREJ WOLI, informacje dotyczące okoliczności powstania encykliki, np. Z OKAZJI 90. ROCZNICY ENCYKLIKI *RERUM NOVARUM* (LE), W TYSIĄCSETNĄ ROCZNICĘ DZIEŁA EWANGELIZACJI ŚWIĘTYCH CYRYLA I METODEGO (SA), Z OKAZJI DWUDZIESTEJ ROCZNICY OGŁOSZENIA *POPULORUM PROGRESSIO* (SRS) oraz interesujące nas szczególnie **informacje o głównym problemie podejmowanych rozważań**, np. O PRACY LUDZKIEJ (LE), O WARTOŚCI I NIENARUSZALNOŚCI ŻYCIA LUDZKIEGO (EV), O NIEKTÓRYCH

⁴ Współcześnie w nomenklaturze kościelnej terminem tym określa się pierwsze słowa pism papieża lub uchwał soborowych, od których ów dokument przyjmuje nazwę, słów tak dobranych, by sugerowały główny temat całego tekstu [Zięba OP: b.d.w. VI]

⁵ Wyróżniając i opisując elementy składowe arengi, zachowuję oryginalną pisownię, wszystkie człony tej uroczystej formuły inicjalnej pisane są wielkimi literami.

PODSTAWOWYCH PROBLEMACH NAUCZANIA MORALNEGO KOŚCIOŁA (VS), O BOŻYM MIŁOSIERDZIU (DM), O STAŁEJ AKTUALNOŚCI POŚLANIA MISYJNEGO (RM_s), O BŁOGOSŁAWIONEJ MARYI DZIEWICY W ŻYCIU PIELGRZYMUJĄCEGO KOŚCIOŁA (RM_t).

1.2. Tekst właściwy badanych dokumentów kościelnych otwiera specyficzne i swoiste dla tych wypowiedzi religijnych **zdanie inicjalne**, które można uznać za sygnalizator tematu głównego, gdyż zawiera ono w swojej strukturze (wyodrębniony graficznie)⁶ tytuł danej encykliki bądź do tego tytułu wyraźnie nawiązuje.

ODKUPICIEL CZŁOWIEKA Jezus Chrystus jest ośrodkiem wszechświata i historii (RH).

MATKA ODKUPICIELA zajmuje ściśle określone miejsce w planie zbawienia, bowiem ... (RM_t)
CYRYL I METODY, *święci apostołowie Słowian*, trwają w pamięci Kościoła razem z wielkim dziełem ewangelizacji, jakiego dokonali (SA).

EWANGELIA ŻYCIA znajduje się w samym sercu orędzia Jezusa Chrystusa. Kościół każdego dnia przyjmują ją z miłością, aby wiernie i odważnie głosić ją jako dobrą nowinę ludziom wszystkich epok i kultur (EV).

W taki sposób skonstruowane zdania inicjalne, stanowiące w większości obserwowanych przypadków zwięźle sformułowane dogmaty oraz fundamentalne podstawy nauczania Kościoła, bez wątpienia pełnią funkcję metatekstową. Przywołanie po raz drugi tytułu dokumentu, opatrzenie go precyzyjnym komentarzem ma duże znaczenie w procesie komunikacji. Dzięki takim działaniom, dzięki tak precyzyjnej (ale bogatszej informacyjnie niż w samym tytule) zapowiedzi głównego problemu mających nastąpić rozważań, tekst zostaje ściśle usytuowany w komunikacyjnym świecie odbiorcy, zostają uruchomione właściwe oczekiwania komunikacyjne.

1.3. Ostatnim segmentem ramy inicjalnej encyklik Jana Pawła II jest rozbudowane, wywodzące się z tradycji retorycznej wprowadzenie⁷. Jest ono, podobnie jak partie finalne, wyraźnie oddzielone od części przedmiotowej, wyodrębnione graficznie i opatrzone rzeczownikami o funkcji metatekstowej informującymi o charakterze mających nastąpić treści (*wprowadzenie, wstęp, zakończenie*).

W tej części tekstu podejmowane są różnorodne strategiczne działania nadawcy. Jednym z nich, bardzo istotnym z punktu widzenia efektywności aktu komunikacyjnego, jest określenie głównego problemu podejmowanych rozważań. Jest on zwięźle sformułowany i kilkakrotnie powtórzony, co nie pozostaje bez

⁶ W przykładach zachowano oryginalną pisownię.

⁷ W homiletyce, obficie czerpiącej z dorobku retoryki starożytnej i teorii komunikacji ogromne znaczenie przypisuje się wstępowi przekazu kaznodziejskiego. W teorii kaznodziejstwa, skutecznego przekazywania słowa Bożego, wypracowano szczegółowe zasady budowania tej części tekstu. Sprecyzowano podstawowe cele wprowadzenia: przygotowanie do właściwego odbioru mających nastąpić treści, wskazanie przedmiotu mowy, zdobycie życzliwości i przychylności odbiorcy, wzbudzenie uwagi i zainteresowania dla podejmowanego tematu. Pisze o tym szeroko W. Ostafiński [2002].

wpływu na siłę perswazyjnego oddziaływania badanych tekstów. Do formuł metatekstowych, zróżnicowanych formalnie i często nacechowanych emocjonalnie, wprowadzających hipertemat w encyklikach Jana Pawła II, zaliczyć można następujące konstrukcje:

Encyklika... przedstawia... (SRS, 9)
 Istotną treścią Encykliki jest... (CA, 5)
 Szczególnym przedmiotem niniejszej Encykliki jest... (VS, 5)
 W takim kontekście, aktualnym do dziś dojrzała we mnie decyzja napisania Encykliki poświęconej... (VS, 5)
 Tymi słowami... pragnę rozpocząć moje rozważania o... (RMt, 1)
 Rozważania zawarte w niniejszej Encyklice mają służyć przypomnieniu... (RMt, 48)
 Niniejszy dokument pragnę poświęcić... (LE, 1)
 Niniejsze rozważania pragnę skoncentrować na... (LE, 1)
 Rozważania zawarte w niniejszym dokumencie poświęcone są... (LE, 11)
 W obecnym dokumencie sięgamy do problemu... (LE, 3)
 Niniejsza wypowiedź ma za główny temat... (LE, 14)
 Dlatego postanowiłem zwrócić się do Was... i podzielić się pewnymi refleksjami na temat... (FR, 6)
 Niniejszą encyklikę poświęcam... (RMs, 1)
 Dzisiaj podejmuję na nowo temat... (EE, 9)
 Pragnę zaproponować „odczytanie na nowo”... (CA, 3)
 Troska pasterska każe mi rozważyć... (CA, 3)
 Pragnę rozważyć i obwieścić... (EV, 6)
 Niniejsza Encyklika ma być... (EV, 5)
 Pragnę sięgnąć do..., ażeby... wyrazić... (DM, 2)
 Pragnę, ażeby niniejsze rozważania przybliżyły wszystkim tajemnicę... (DM, 2)
 Dlatego postanowiłem zwrócić się do Was... i podzielić się pewnymi refleksjami na temat... (FR, 6)
 Nawiązując do..., ja również pragnę przyjrzeć się... (FR, 5)
 W niniejszej Encyklice pragnę kontynuować..., skupiając się na zagadnieniu... (FR, 6)
 Biorąc pod uwagę..., uznałem za właściwe przygotowanie... Encykliki poświęconej...

W dniu 15 maja br. upłynęło 90 lat od ogłoszenia przez wielkiego Papieża „kwestii społecznej” Leona XIII, przełomowej encykliki zaczynającej się od słów „*Rerum novarum*”, **pragnę** przeto **niniejszy dokument poświęcić** właśnie *pracy ludzkiej*, a bardziej jeszcze **pragnę** go **poświęcić człowiekowi** w szerokim kontekście tej rzeczywistości, jaką jest praca. (LE, 1)

Ja sam w pierwszych latach mojej posługi apostolskiej na Katedrze Piotrowej, miałem okazję, by w Liście apostolskim *Dominicae Cene* (24 lutego 1980), rozważyć niektóre aspekty tajemnicy Eucharystii i jej wpływu na życie tych, którzy ją sprawują. Dziś **podejmuję na nowo poruszony wcześniej temat** z sercem jeszcze bardziej wypełnionym wzruszeniem i wdzięcznością... (EE, 9).

2. Sygnalizatory tematu w wewnętrznej przestrzeni tekstu

Obszerłą, wielostronicową część zasadniczą encyklik, metatekstowo oddzieloną od wprowadzenia i zakończenia, podobnie jak rozprawę naukową cechuje

wyrazista, eksplicytnie wyrażona segmentacja na rozdziały, podrozdziały i punkty, zwane również ustępami, ułatwiająca niewątpliwie odbiorcy orientację w strukturze problemowej i argumentacyjnej wypowiedzi. W obrębie wymienionych jednostek treściowo-komunikacyjnych, a ściśle rzecz biorąc, w ich miejscach strategicznych, głównie w zdaniu inicjalnym i w partiach finalnych, obecne są formuły metatekstowe sygnalizujące problemy częściowe, określane także mianem lokalnych, pobocznych czy podtematów. Wśród nich w badanych tekstach wyróżnić należy:

2.1. Konstrukcje zdaniowe pierwszoosobowe

[Ta rzeczywistość] skłania mnie do prowadzenia refleksji nad... (SRS, 26)
 ... podejmuję zagadnienie... (FR, 96)
 Zamierzam (w ostatniej części tej encykliki) wskazać... (FR, 79)
 Nie zamierzam tu wskazywać..., ale raczej przypomnieć... (FR, 92)
 Niniejsze rozważania pragnę skoncentrować na... (LE, 2)
 (Dlatego) pragnę teraz dokonać krótkiego przeglądu... (SRS, 11)
 Przede wszystkim pragnę zwrócić uwagę na... (EE, 26)
 Obecnie pragnę zatem ukazać... (FR, 92)
 Pragnę / pragnąłbym szczególnie podkreślić... (SA, 12)
 Idąc za... pragnę przypomnieć... Uczynię to w ogólnym zarysie (SA, 4)
 W tym miejscu pragniemy zwrócić szczególną uwagę na... (EV, 11)
 W dalszych rozważaniach pragniemy skoncentrować się przede wszystkim na... (RMt, 6)
 Przyjrzyjmy się więc najpierw... (FR, 35)

Podstawowe nauczanie Encykliki *Populorum progressio* zyskało w swoim czasie rozgłos dzięki swej nowości. Kontekst społeczny, jakim dziś żyjemy, nie może być uznany za całkowicie *identyczny* z owym sprzed lat dwudziestu. Dlatego **pragnę teraz dokonać krótkiego przeglądu** niektórych cech znamionujących współczesny świat, aby zawsze z punktu widzenia rozwoju ludów, pogłębić nauczanie Encykliki Pawła VI (SRS, 11).

2.2. Konstrukcje modalne

Są to wypowiedzi wyrażające modalność deontyczną, zogniskowane w większości wokół czasownika *musieć* i predykatywów *trzeba*, *należy* oraz czasowników oznaczających mówienie i procesy mentalne. Pełnią one podwójną funkcję: wprowadzają temat wypowiedzi i dodatkowo wyrażają konieczność (czasami możliwość) jego rozważenia. A oto przykłady:

W świetle... należy rozważyć... (SRS, 35)
 W niniejszym dokumencie duszpasterskim analiza zacieśniona wyłącznie do... byłaby niepełna.
 Trzeba zatem koniecznie wykryć... (SRS, 35)
 Trzeba pilnie odkryć... (EV, 71)
 W tym miejscu trzeba nawiązać do problemu... (SRS, 25)
 Trzeba w tym punkcie dodać, że... (SRS, 15)
 Wobec... należy przede wszystkim przypomnieć... (LE, 12)
 Należy – bodaj pokrótce – poruszyć temat... (RH, 17)

Kolejnym zagadnieniem, jakie należy rozważyć jest... (FR, 88)
 Na tle tych ogólnych rozważań należy teraz bliżej zbadać... (FR, 35)
 W tym celu trzeba przypomnieć... (EV, 71)
 Oprócz... należy tu przypomnieć (CA, 38)
 Trzeba tu zwrócić uwagę na jeszcze inny głębszy aspekt problemu... (EV, 19)
 Wreszcie wspomnieć można o... (RMs, 38)
 Pogłębiając obecnie refleksję... oraz nawiązując do... musimy dodać, że... (CA, 13)
 Musimy gruntownie wniknąć w..., jeżeli chcemy do końca wypowiedzieć prawdę o... (DM, 7)
 Musimy sięgnąć do..., aby... (DM, 4)
 Aby właściwie ująć..., trzeba nie tylko przyjrzeć się..., ale odkryć też... (EV, 18)
 Jeśli chcemy zatem dotrzeć do..., musimy się uważnie zastanowić nad... (CA, 8)
 Jeśli zamierzamy dokonać krytycznego rozeznania..., musimy zbadać... (VS, 35)
 W tym kontekście absolutnie konieczne jest wyjaśnienie... (VS, 37)

Pojęcie miłosierdzia ma swoją długą i bogatą historię w Starym Testamencie. **Musimy** do tej historii **sięgnąć**, aby tym pełniej ujawniło się owo miłosierdzie, które objawił Chrystus (DM, 4).

2.3. Konstrukcje wartościujące

Jądro strukturalne zaprezentowanych poniżej formuł metatekstowych tworzą wartościujące predykaty *wypada*, *trudno*, *warto* i, podobnie jak w przypadku wcześniej omówionych operatorów, *verba dicendi* oraz *verba sentiendi*. Oprócz informacji o temacie dyskursu zawierają one także jego aksjologiczną ocenę. Podejmowany problem rozważań z punktu widzenia nadawcy i z określonych względów poznawczych i komunikatywnych jawi się jako szczególnie ważny i istotny. Spójrzmy na przykłady:

Wypada na koniec, przynajmniej w zwięzłych słowach, wypowiedzieć się na temat ... (LE, 23)
 Wypada rozważyć... (RMt, 39)
 Ostatnią część rozważań na temat... wypada poświęcić... (LE, 24)
 Wypada teraz zwrócić uwagę na... (CA, 36)
 Przedtem wypada dotknąć ogromnie doniosłego kręgu zagadnień (LE, 11)
 Trudno nie podkreślić... (CA, 36)
 Warto może teraz przyjrzeć się pokrótce... (FR, 30)
 Warto je omówić choćby pokrótce, aby zwrócić uwagę na... (FR, 86)
 Temat... zasługuje na osobne – choć z konieczności – niewyczerpujące omówienie... (FR, 70)
 Przedstawiony tutaj pokrótce... domaga się naświetlenia z innej jeszcze strony (LE, 14)
 ... wymaga zatem wnikliwego rozeznania (FR, 23)
 Nie będzie zatem zbyteczną rzeczą rozważyć i zgłębić na nowo w tym świetle tematy... (SRS, 42)

Po zarysowaniu tej doniosłej roli, jaką dla zabezpieczenia niezbywalnych uprawnień człowieka ze względu na jego pracę posiada troska o zatrudnienie dla wszystkich ludzi pracy, **wypada dotknąć** bliżej tych uprawnień, które ostatecznie kształtują się w relacji pomiędzy pracownikami a pracodawcą bezpośrednim (LE, 19).

Jak wykazują badania, w formułach wprowadzających temat wypowiedzi, omówionych w punktach 2.1., 2.2., 2.3. połączonych z nimi stosunkiem syntaktycznym wypowiedzeniach imiesłowowych (celowych i warunkowych), bywają zawarte:

- lokalizatory czasu i miejsca, podkreślające aktualność i umiejscowienie prowadzonych rozważań (*tu, teraz, obecnie, w tym miejscu, w tym punkcie, najpierw, w ostatniej części tej encykliki, na koniec, w dalszych rozważaniach*);
- informacje o sposobie ujęcia, perspektywie oglądu i innym aspekcie wprowadzanego tematu (*krótki przegląd, ogólny zarys, pokrótce, bliżej, przynajmniej, w zwięzłych słowach, gruntownie, z punktu widzenia, w perspektywie, w organicznym związku z, w innym/tym świetle, inny aspekt problemu, naświetlenie z innej strony, na nowo, pogłębiając, wnikliwe/krytyczne rozeznanie, niewyczerpujące omówienie*);
- informacje o problemie głównym sformułowanym w ramie inicjalnej lub wcześniejszej tematyce, ich przypominanie;
- odwołania i odesłania do wcześniejszego tekstu lub innych wypowiedzi (*ta rzeczywistość, dlatego, zatem, więc, na tle tych, w tym celu, oprócz, nawiązując do, ponadto, w tym kontekście, pod tym kątem, po zarysowaniu*);
- informacje o motywacji i celu rozważań na dany temat (*idąc za przykładem, rozwijając nauczanie zawarte we wcześniejszych wypowiedziach Magisterium Kościoła, ta rzeczywistość skłania mnie do, aby zwrócić uwagę na, ze względu na, jeśli chcemy dotrzeć do sedna, jeśli zamierzamy dokonać ich krytycznego rozeznania, aby właściwie ująć, jeśli chcemy do końca wypowiedzieć prawdę o*).

W niniejszej wypowiedzi, **która ma za główny temat pracę ludzką**, wypada potwierdzić cały ten wysiłek, przez który nauka Kościoła o własności starała się i zawsze stara zabezpieczyć prymat pracy, a przez to samo właściwą człowiekowi *podmiotowość* w życiu społecznym... (LE, 14).

Temat relacji z kulturami zasługuje zresztą na osobne – choć z konieczności nie wyczerpujące – omówienie, a to **ze względu na jego implikacje zarówno natury filozoficznej, jak i teologicznej**. Doświadczenie spotkania i konfrontacji z kulturami stało się udziałem Kościoła od samego początku głoszenia Ewangelii (FR, 70).

2.4. Konstrukcje imiesłowowe

Aktualny problem rozważań w badanych tekstach wprowadzany jest również przez oznajmienia imiesłowowe utworzone, podobnie jak we wcześniejszych formułach, przez czasowniki mówienia i czasowniki oznaczające procesy intelektualne. Pozostają one w związku składniowym z przedstawionymi wyżej konstrukcjami modalnymi i wartościującymi. Do tego typu mataoperatorów należą:

Mówiąc o..., nie można zapomnieć... (RMs, 37)

Mówiąc o..., trzeba przypomnieć o/, że... (FR, 37)

Rozważając..., nie zapominamy, że... (RH, 9)

Rozważając..., należy zwrócić uwagę na... (LE, 18)

Pozostając nadal w perspektywie..., wypada dotknąć... (LE, 9)

Rozważając uprawnienia ludzi pracy w relacji do tego właśnie „pośredniego pracodawcy”, czyli do zespołu instancji krajowych i międzynarodowych, które są odpowiedzialne za cały kierunek polityki pracy, **należy** przede wszystkim **zwrócić uwagę na sprawę podstawową**. Jest to sprawa posiadania pracy, czyli innymi słowy – sprawa odpowiedniego **zatrudnienia** dla uzdolnionych do tego podmiotów (LE, 18).

Jak widać, wypowiedzenia imiesłowowe sygnalizują problem aktualnych rozważań, często go przypominając, zaś zdania składniowo nadrzędne informują o rozwijaniu tematu, wprowadzają kolejny podtemat, podkreślają dodatkowo jego istotne znaczenie oraz konieczność jego omówienia.

Bliskie funkcjonalnie i formalnie omówionym konstrukcjom są metaoperatory, w których zamiast oznajmień imiesłowowych występują równoważne im wypowiedzenia czasowe i warunkowe, np.

Kiedy mowa o..., trudno nie wspomnieć... (RH, 5) / nie sposób nie wspomnieć... (RH, 20)

Gdy mowa o, otwiera się doniosły problem... (DM, 3)

Skoro mowa o..., należy dokonać oceny (LE, 8)

Skoro w tym punkcie rozważamy..., uwaga nasza skupia się w sposób szczególny na... (SRS, 19)

Z tą chwilą, **gdy mowa o** nauczaniu, **otwiera się** bardzo doniosły **problem** znaczenia odnośnych wyrazów i pojęć, a nade wszystkim *treści pojęcia „miłosierdzie” (w stosunku do pojęcia „miłość”)* (DM, 3).

2.5. Do formuł metatekstowych wprowadzających temat wypowiedzi w analizowanych tekstach należy zaliczyć także konstrukcje składniowe:

w odniesieniu do... (FR, 30)

jeśli chodzi o... (LE, 2).

Wymienione metaoperatory wchodzą w związki składniowe z analizowanymi wcześniej wypowiedzeniami modalnymi i wartościującymi, np.:

W odniesieniu do prawd filozoficznych **należy wyjaśnić, że** nie są one zawarte wyłącznie w doktrynach zawodowych filozofów, które często zresztą okazują się krótkotrwałe (FR, 30).

2.6. Pytania

O aktualnym problemie rozważań w encyklikach Jana Pawła II mogą informować także pytania bezpośrednie lub zależne. Argumentując lub wyjaśniając określone zagadnienia, nadawca stara się uprzedzić pytania, jakie mogą pojawić się u odbiorcy po zapoznaniu się z pewnymi faktami czy interpretacjami. Stawia więc te pytania i sam na nie odpowiada.

Mimo to świat biblijny wniósł do wielkiego skarbcza teorii poznania swój oryginalny wkład. **Na czym on polega?** (FR, 16)

Życie zawsze jest dobrem. Człowiek jest powołany, aby zrozumieć głęboką motywację tego intuicyjnego przeświadczenia, które jest też faktem poznawalnym doświadczalnie. **Dlaczego życie jest dobrem?** To pytanie pojawia się w całej Biblii i już na jej pierwszych stronicach znajduje trafną i zdumiewającą odpowiedź (EV, 34).

W analizowanych tekstach zaobserwować można także nagromadzenie pytań funkcjonujących jako sygnalizatory tematu, np.:

Od czego jednak zależy jakość moralna wolnego działania człowieka? Co jest kryterium wolnego działania człowieka? Co jest kryterium owego przyporządkowania ludzkich czynów Bogu? Czy jest nim *intencja* działającego *podmiotu*, czy *okoliczności* – zwłaszcza konsekwencje – jego działania, czy też sam *przedmiot* działania? Oto problem zwany tradycyjnie problemem „źródeł moralności”. Właśnie wokół niego... (VS, 74)

Do metaoperatorów wprowadzających problem rozważań, sformułowany w postaci pytania zależnego zaliczyć należy następujące konstrukcje:

Tutaj właśnie powinniśmy postawić pytanie... (FR, 30)

Nasuwa się tu oczywiście pytanie... (FR, 95)

Musimy się teraz zapytać... (US, 77)

Jeśli zapytamy..., musimy odpowiedzieć, że... (CA, 13)

Jeśli zapytamy dalej, skąd bierze się ta błędna koncepcja natury osoby i „podmiotowości” społeczeństwa, musimy odpowiedzieć, że pierwszym jej źródłem jest ateizm (CA, 13).

Bardzo specyficzne i typowe dla kaznodziejstwa jest sygnalizowanie tematu mających nastąpić rozważań przy użyciu zdań pytajno-wykrzyknieniowych. Do ulubionych przez Jana Pawła II konstrukcji tego typu należą:

A cóż powiedzieć o...

Jakże nie wspomnieć o...

A cóż powiedzieć o wszystkich poczynaniach, które wynikły z nowej orientacji ekumenicznej? (RH, 6)

Jakże nie wspomnieć w tym kontekście o ekumenicznym zaangażowaniu na rzecz pokoju, wyrażającym się w modlitwie i działaniu, które ogarnia coraz liczniejszych chrześcijan i którego motywacja teologiczna staje się stopniowo coraz głębsza? (US, 76).

Przedstawiony wyżej rejestr metatekstowych sygnalizatorów problemu rozważań występujących w encyklikach polskiego Papieża nie jest kompletny. Ze względu na rozmiary pracy nie omówiono na przykład metaoperatorów sygnalizujących powrót do omawianych wcześniej zagadnień (*wróćmy do...*, *trzeba wrócić do...*, *wypada powrócić do...*), sygnalizujących zmianę tematu czy formuł metatekstowych funkcjonujących w ramie finalnej.

Podsumowując rozważania zawarte w niniejszym artykule, trzeba stwierdzić, że encykliki Jana Pawła II cechują się obecnością licznych formuł metatekstowych sygnalizujących temat wypowiedzi. Problem rozważań (główny lub częściowy) wprowadzają:

- uroczysta arenga,
- specyficzne dla tego dokumentu kościelnego zdanie inicjalne,
- różnorodne formalnie konstrukcje pierwszoosobowe, często bardzo emocjonalne i bezpośrednie,

- konstrukcje modalne,
- konstrukcje wartościujące,
- konstrukcje imiesłowowe,
- pytania bezpośrednie i zależne.

Kończąc, trzeba zauważyć, że do używanych przez Jana Pawła II metatekstowych sygnalizatorów tematu rozważań należą zarówno konstrukcje specyficzne dla tekstów naukowych (modalne, wartościujące, imiesłowowe), jak również takie, które są dla nich nietypowe i osobliwe. Chodzi tu przede wszystkim o konstrukcje wprowadzające temat główny, w większości nacechowane emocjonalnie dzięki obecności czasownika wolitywnego *pragnę* i eksplicytnie ujawniające intencje, uczucia i myśli nadawcy. Tego typu wypowiedzi silnie oddziałują na odbiorcę, niwelują komunikacyjny dystans, służą nawiązaniu i kształtowaniu osobliwej więzi komunikacyjnej [zob. Gajewska 2014], określanej mianem więzi serc i umysłów.

W niniejszej encyklice pragnę pójść za tym wezwaniem. Pragnę sięgnąć do odwiecznego, a zarazem niezrównanego w swej prostocie i głębi języka objawienia i wiary, ażeby w tym właśnie języku wyrazić raz jeszcze wobec Boga i ludzi wielkie troski naszych czasów. [...] Pragnę przeto, ażeby niniejsze rozważania przybliżyły wszystkim tę tajemnicę (tajemnicę Ojca i jego miłości – dop. U.G), stając się równocześnie żarliwym wołaniem Kościoła o miłosierdzie, którego tak bardzo potrzebuje współczesny człowiek i świat współczesny (DM, 2).

Wykaz encyklik i ich skrótów

Centessimus annus – CA
Dives in misericordia – DM
Dominum et Vivificantem – DV
Ecclesia de Eucharystia – EE
Evangelium vitae – EV
Fides et ratio – FR
Laborem exercens – LE
Redemptor hominis – RH
Redemptoris Mater – RMt
Redemptoris missio – RMs
Slavorum apostoli – SA
Sollicitudo rei socialis – SRS
Ut unum sint – US
Veritatis splendor – VS

Bibliografia

- Bartel L., 1969, *Co to jest encyklika?*, „Nasza Rodzina” 2.
 Boniecki A., 2003, *Wprowadzenie do: A. Boniecki, K. Kolenda-Zaleska, Zrozumieć papieża. Rozmowy o encyklikach*, Kraków.

- Ceglińska A., 2000, *Piękno papieskiego słowa. O stylu encyklik Jana Pawła II*, Łódź.
- Ceglińska A., 2001, *Ślady poetyckich rozwiązań w dokumentach papieskich* [w:] *Idee chrześcijańskie w życiu Europejczyka. Język. Piśmiennictwo. Sztuki plastyczne. Obyczaje*, cz. 1, red. A. Ceglińska, Z. Staszewska, Łódź.
- Charciarek A., 2010, *Polskie wyrażenia metatekstowe o funkcji fatycznej i ich odpowiedniki czeskie i rosyjskie*, Katowice.
- Czapiga Z., 2008, *Rosyjskie operatory metatekstowe i ich polskie odpowiedniki*, Rzeszów.
- Dobrzyńska T., 1978, *Delimitacja tekstu pisanego i mówionego* [w:] *Tekst. Język. Poetyka*, red. M.R. Mayenowa, Wrocław–Gdańsk.
- Dobrzyńska T., 1993, *Tekst. Próba syntezy*, Warszawa.
- Duszak A., 1998, *Tekst, dyskurs, komunikacja międzykulturowa*, Warszawa.
- Gajewska U., 2004, *Metatekstemy w języku nauk ścisłych*, Rzeszów.
- Gajewska U., 2014, *Budowanie więzi komunikacyjnej z odbiorcą (na przykładzie encyklik Jana Pawła II)* [w:] *Sytuacja komunikacyjna i jej parametry. „Być nadawcą – być odbiorcą”*, red. G. Sawicka, W. Czechowski, Toruń.
- Genette G., 1998, *Palimpsesty*, tłum. A. Milecki [w:] *Współczesna teoria badań literackich za granicą. Antologia*, oprac. H. Markiewicz, t. II, Kraków.
- Grochowski M., 1983, *Metatekstowa interpretacja parentezy* [w:] *Tekst i zdanie*, red. T. Dobrzyńska, E. Janus, Wrocław.
- Kawka M., 1990, *Metatekst w tekście narracyjnym na przykładach współczesnych utworów literatury dla dzieci*, Kraków.
- Labocha J., 2008, *Tekst, wypowiedź, dyskurs w procesie komunikacji językowej*, Kraków.
- Maciejewski W., 1983, *Podstawy polsko-szwedzkiej kontrastywnej lingwistyki tekstu*, Uppsala.
- Makuchowska M., 1998, *Modlitwa jako gatunek języka religijnego*, Opole.
- Mikołajczak S., 1991, *Metatekst w tekście humanistycznych prac naukowych*, „Studia Polonistyczne”, t. XVI/XVII, Poznań.
- Ostafiński W., 2002, *Wstęp w teorii i praktyce kaznodziejskiej – studium homiletyczno-retoryczne*, Kraków.
- Ożóg K., 1990, *Leksykon metatekstowy współczesnej polszczyzny mówionej. Wybrane zagadnienia*, Kraków.
- Piekarczyk D., 2013, *Metafory metatekstowe*, Lublin.
- Starzec A., 1999, *Współczesna polszczyzna popularnonaukowa*, Opole.
- Wierusz-Kowalski J., 1973, *Język a kult. Funkcja i struktura języka sakralnego*, Warszawa.
- Wilkoń A., 2001, *Spójność i struktura tekstu*, Katowice.
- Wierzbicka A., 1971, *Metatekst w tekście* [w:] *O spójności w tekście*, red. M. R. Mayenowa, Wrocław.
- Witosz B., 2001, *Metatekst – w opisie teoritextowym, stylistycznym i pragmatycznym* [w:] *Stylistyka a pragmatyka*, red. B. Witosz, Katowice.
- Zięba M. OP, *Prowadzenie do Encykliki Jana Pawła II*, t. 1.

METATEXTUAL INDICATORS OF REFLECTION SUBJECT IN ENCYCLICALS WRITTEN BY JOHN PAUL II

Summary

The main aim of this article is a functional and semantical analysis of metatextual formulas introducing subject in encyclicals of John Paul II

The autor deems metatext a category of text characterized by a strongly pragmatic mark; it is an additional part of the text, functioning in parallel to the object text, informing about the way in which the main text is organized, or representing a specific commentary to the content of the latter

The analysis shows that covered by the survey documents of the Church contain a variety of metatextual constructions, differing formally, introducing subject of statements.

The objective of the reflections (main or partial) is introducing by:

- solemn arenga;
- specific for encyclicals initial sentences;
- formally different first person constructions, often emotional and direct;
- modal formulas;
- evaluative formulas;
- participle formulas;
- direct and indirect questions.